

MAGYAR ÚJSÁGÍRÓ EURÓPAI KÖZEGBEN: MAX NORDAU PUBLICISZTIKAI TEVÉKENYSÉGE BÉCS, BERLIN ÉS PÁRIZS KÖZÖTT

Max Nordau, a pesti születésű orvos, kultúrkritikus, szépíró és újságíró (1849, Pest – 1923, Párizs) irodalmi és társadalomkritikai művei, valamint kiterjedt cionista tevékenysége révén vált Európa-szerte ismertté. 34 évesen kultúrkritikai bestsellere, a *Konvencionális hazugságok modern kultúréletünkben* című munkája hozta meg számára az európai áttörést, majd egy évtizeddel később az *Elfajulás* című vitairatával végleg beírta magát a Fin de siècle szellem- és fogalomtörténetébe.¹ Művei rövid időn belül több kiadást értek meg és 17 nyelven hozzáférhetők. Noha átfogó *Nordau*-kutatásról nem beszélhetünk, az 1880 után keletkezett művek azok, amelyek – ha szórványosan is – helyet kaptak kortörténeti vagy a konkrét művet tárgyaló tanulmányokban.

Nordau publicisztikai tevékenységéről azonban szinte alig tudunk, noha újságírói pályája sem jelentéktelen. Számos európai újság jegyezte tárcaíróként: többek között 35 évig dolgozott a berlini *Vossische Zeitung*nak, és húsz éven át rendszeresen írt a bécsi *Neue Freie Pressen*nek is. Az újságírói szárnyp próbálgatások azonban a pesti évekre nyúlnak vissza: 1867 és 1876 között a *Pester Lloyd*-ban, majd a *Falk Miskával* történet szakítás után 1878-ig a német nyelvű kispolgárság lapjában, a *Neues Pester Journal*-ban jelentette meg írásait. Ezek a látszólag jelentéktelen fiatalkori tárcák azonban túlmutatnak önmagukon, ugyanis *Nordau* későbbi kultúrkritikai műveinek ismeretében kimutatható, hogy ezek gondolatisága már a pesti „zsengékben” is megjelent.

Mivel jómagam *Nordau* pesti éveit tanulmányoztam, ezért ennek az időszaknak az újságírói pályáját szeretném vázlatosan bemutatni, majd röviden összegezném *Nordau* párizsi publicisztikai tevékenységét.

¹ Eredeti címek: Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit és Entartung. A magyar címekre a Világirodalmi Lexikon *Nordau*-szócikke alapján hivatkozom. In: Világirodalmi Lexikon. Szerk. Király István. 9. kötet. Bp. 1984. Akadémia 390–391. p.

Az első állomás: Bécs

Nordau levelezéséből kiderül, hogy irtózott Pesttől, „Provinzstadt”-nak nevezte, *Falk* lapját, a *Pester Lloyd*ot pedig „Provinzblatt”-nak titulálta, amelyre Bécsben soha nem fognak odafigyelni. E lapnak azonban mégis sokat köszönhetett, mivel *Falk* 1873 áprilisában őt küldte a császárvárosba, hogy tudósítsa a pesti olvasókat a világkiállításról. Év végéig mintegy száz írása jelent meg, legtöbbször a reggeli kiadásban „a vonal alatt”, azaz a tárcarovatban.² (*Falk* irreálisan magas összeget, havi 400 forintot fizetett tudósítójának.³)

Nordau a pesti olvasók érdeklődésének és elvárásainak megfelelően tárcáit részletes leírásokkal töltötte meg, zömmel látszólag érdektelen mindennapi jelenségekről írt. Többek között pontosan beszámolt a kiállításra érkezett kormányfők külső és belső tulajdonságairól, egyenruhájáról, a viselt kítüntetésekről, napi programjukról, kiállítás- és színházlátogatásaikról, de részletes leírást adott a kíséretük tagjairól is. Politikai nézeteltéréseket – ugyancsak a tárca műfajából adódóan – csak marginálisan említ meg, és humoros – satirikus hangnemmel veszi élet.

A bécsi kiállításon látottak összegzése nem sugall optimizmust, inkább kritikai felhang érződik. Több tényező (tőzsdekrach, kedvezőtlen időjárási viszonyok, magas belépőjegyárak, kolerajárvány) közrejátszott abban, hogy a világkiállítás nem a várt gazdasági nyereséggel zárult. *Nordau* csak augusztus végén írja, hogy igazi pompájában valójában csak most látható a

² A tárca műfaji meghatározásához Horst Belke definícióját használtuk. Ennek értelmében egy tárca a témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat, kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nem csak az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínes benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatirikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcáíró igyekszik az olvasóhoz bizalmas kapcsolatot kiépíteni. Lásd: Horst Belke: *Gebrauchstexte. = Literarische Gebrauchsformen*. Düsseldorf 1973. 110–112. (= Grundstudium Literaturwissenschaft. Hochschuldidaktische Arbeitsmaterialien Bd. 9) Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárca helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztalatokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is. Lásd: Almut Todorow: *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung” in der Weinmarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung*. Tübingen 1996. Főleg 1–82. (=Rhetorik-Forschungen Bd. 8)

³ Lásd: Anna und Max Nordau: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Lipcse, Bécs 1928. 42, valamint Christoph Schulte: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main 1997. 57. Mint a lap állandó munkatársa 200 forintot keresett havonta. Bécsben egy első osztályú hotel árát kerülte többé napi két forintnál. Vö.: *Erinnerungen*, 42.

kiállítás. Rosszkedvről, csalódottságról, „erkölcsi macskajáról” ír, mert a világkiállítást megelőző felfokozott várakozás megrekedt a fantázia szintjén. Az illúziók kergetése helyett marad a realitás, a kiállítás deficitje: „Minden jött, csak a külföldi látogatók és a milliók nem akartak jönni.”⁴ Legutolsó bécsi tárcájában azt vizsgálja, mennyiben volt indokolt az expozíció megrendezése. Diagnózisa nem kedvez a világkiállításnak mint rendezvénynek általában, főleg luxusnak nevezi. *Nordau* értelmezésében egy világkiállítás a kortárs kultúra foglalatát kell, hogy adja, de soha nem univerzális és nem teljes. Sem a világkultúráról, sem az egyes országok termelésének mértékéről nem ad teljes képet.⁵

A népeket összekötő szerepének sem tudott eleget tenni az expozíció. *Nordau* a kiállítás ideje alatt naponta több órát töltött a helyszínen, így a kiállított tárgyak szemrevételezése mellett a közönség tanulmányozására is jócskán volt alkalma. *Nordau* szerint a látogatók zöme nem tanulni, informálódni akart a kiállításon. Aki pedig ilyen céllal jött, nem igazán tudott a látottakból okulni.⁶

Keresztül-kasul Európában

A bécsi kiküldetés után *Nordau* még 1873 végén az általa „álmország”-nak nevezett Németország fele vette az útját, ahonnan minden előzetes útiterv nélkül Európa bebarangolását tervezte. Bár a *Pester Lloyd* számára már nem akart írni, mégis a lap tudósítójaként utazott Szentpétervárra és Moszkvába, hogy beszámoljon *Ferenc József II. Sándor* cár 1873-as bécsi vizitjének viszonzásáról. *Nordau* csak azután fogadta el *Falk* ajánlatát, miután meggyőződött arról, hogy a bécsi *Neue Freie Presse* nem őt kívánja küldeni.⁷ A következő állomás Skandinávia volt, ahol az idős és betegeskedő *Hans Christian Andersen* nál is megfordult.⁸ Ezt követően Angliából, majd Párizsból, végül dél-európai körútról jelentkezett. Élményeiről a pesti olvasóknak csak elszórtan számolt be, összefüggő tematikus egységet csak a francia vidékről írt levelek alkotnak. 1875 májusától augusztusig Spanyolországban tartózkodott, és keserűen gondolt az év végi pesti hazatérésre. Ezekben a hónapokban nem is jelentkezett a lap hasábjain, csak novemberben írt spanyolországi élményeiről, majd a *Pester Lloyd* dal történt szakítás után jelentetett meg még néhány tárcát a *Neues Pester Journal*ban.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

⁷ SCHULTE, 1997. 66. p.

⁸ Eine Stunde bei Andersen. In: *Pester Lloyd* 1874. május 5. 104. sz. melléklet.

A berlini benyomásokat rögzítő tárcaleveleket olvasva alig hihető, hogy *Nordau* komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Berlint válassza végleges letelepedésének színhelyéül. Az utcákat járva nem tudott másra, mint háborúra és győzelemre gondolni: mindenütt kaszárnyákat, katonai épületeket látott, de önmagában már az egész város elrendezésétől, mértani pontossággal megszerkesztett alaprajzától elborzongott. A Spree melletti császárvárost csak „Kasernopolis”-nak aposztrofálta, amelyben a várost díszítő szobrok és emlékművek is mind a nagy háborúkra és dicsőséges csatákra emlékeztettek. A berliniek önérzetét csak fokozta az egyenruha és a kitüntetések viselése, a legmodernebb gyermekruházatnak is az uniform számított, a gyerekoszobák legkedveltebb játékszerei az apróságok harci ösztöneit voltak hivatottak felébreszteni. *Nordau* maró gúnnyal ír arról is, hogy a németek Sedan után *Bismarck*-ra félistenként, zseniként tekintettek, határtalan csodálat vette körül a személyét, képe nem hiányozhatott egyetlen hű hazafi házából sem. Nevét és tetteit ezerszer megverselték, zeneműveket ihletett, gyermekeket és hajókat neveztek el róla, de a felfokozott kultusz az államférfi környezetére is kiterjedt, komornyikjától kezdve a kocsisán át egészen a kutyájáig.

Nordau útirajzainak egy része könyv formájában is hozzáférhető *A Kremltől az Alhambráig* címmel. Némely írás nem került be a válogatásba, némelyen kisebb-nagyobb tartalmi átalakítást végzett, míg több írás csak a kötetes kiadásban létezik és korábban nem jelent meg napilapban.⁹ A *Ferenc József* oroszországi látogatásáról szóló tárcák esetében nyilvánvaló, hogy a *Pester Lloyd* olvasói számára a császári programok bemutatása élvezett elsőbbséget, míg a könyvben inkább az idegen országban látottakat, a tájat, az autentikus élményeket, a valódi utazásokat állította a középpontba, és a császár személye iránt semmi érdeklődést nem mutatott.

Az „orosz Rómáról”, azaz Moszkváról *Nordau* lesújtóan ír: zavarja az utcák összevisszasága, és az egész várost inkább egy hatalmas falunak nevezi. A hatalmas mennyiségű kincsek ellenére sem sorolható a város a civilizált országok közé,¹⁰ még a franciáskodó, „elfajult” Szentpétervárral szemben is alulmarad a maga ázsiai vonásaival.¹¹

Az oroszországi tárcák érdekessége, hogy *Nordau* az egész utazás során nem tett említést a kortárs orosz irodalomról. Ennek alapján valószínű, hogy *Nordau* Oroszország-képére a nagy orosz írók (*Turgenyev*, *Tolsztoj*, *Dosztojevszkij*) nem gyakoroltak hatást.

⁹ A továbbiakban csak KA jelzéssel, kötet számmal (I, II) és lapszámmal utalok az aktuális vonatkozásokra.

¹⁰ KA, I, 70–71.

¹¹ Im russischen Rom. In: KA, I, 75.

1874 júliusában *Nordau* Izland felé vette az irányt. Az itt szerzett élményeket tíz tárcalevélben osztotta meg pesti olvasóival. Az izlandi nőket kerdőzetlenül ronda teremtéseknek nevezi, míg a férfiak között még talált „emberformájú fejet és testet”.¹² Hosszasan ír az izlandiak milleniumi előkészületeiről, a király és alattvalói grimmi mesékbe illő közvetlen viszonyáról, egy lóháton megtett utazásról,¹³ az Izlandon belüli utazás nehézségeiről, valamint a természeti csodáról, a gejzírekről. *Nordau* véleménye szerint „az izlandiak szellemileg és erkölcsileg Európa legalacsonyabb szinten álló népcsoportja”.¹⁴

Nordau első franciaországi tartózkodásának irodalmi lecsapódása a Párizsról és a francia vidékről szóló tárcákban figyelhető meg. Kritikusan szemlélte a francia fővárost, és rámutatott a természetes, még romlatlan vidék értékeire. Párizs szerepét mulékonynak látta a nagyobb európai városokkal való összehasonlításban, mert míg a francia metropolisz csupán az európaiak érdeklődéséből élt, addig London, Berlin, Szentpétervár és Bécs szerepe csak mély gazdasági, politikai és társadalmi átalakulások következtében változhatott. Civilizációs kritikájából kitűnik, hogy Párizs egy „kozmetopolita termék”, amelyre az egész civilizált világ hatást gyakorolt. A francia fővárost „bordélyháznak” nevezi, amely az egész világ számára nyitva áll. A dolgozó, nemzeti értéket teremtő Franciaországot azonban nem Párizsban kell keresni: az ország szellemi, lelki és erkölcsi tartaléka a vidéki Franciaországban rejlik, amelynek létéről Párizs mit sem tud.¹⁵ Burgundiában lenyűgözte az ételek, italok kavalkádja, az életmód, valamint az udvariasság, a templomokban csodálta a jámbor tömegeket, a gyóntatószék előtt várakozókat és a mindig friss virágot.¹⁶

Külön tárcában foglalkozik a kommunista törekvésekkel, „ezekkel a sokkal inkább mulatságos, mint veszélyes tanokkal”.¹⁷ *Nordau* szerint a franciák többsége számára életidegen volt a vagyonközösség fogalma, mivel „a jólét, a gyarapodás és az elégedettség” ezt nem kívánta meg, arról nem is beszélve,

¹² Isländische Briefe. II. Die Faaröer. In: *Pester Lloyd* L 1874. augusztus 9. 183. sz. 3 és melléklet.

¹³ Isländische Briefe. VII. Das Lager zu Thingvellir. In: *Pester Lloyd* 1874. október 21. 242. sz. 2–3.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Provinzialbriefe aus Frankreich. Durch Burgund. In: *Pester Lloyd* 1875. április 25. 95. sz. 3 és melléklet

¹⁶ Uo.

¹⁷ Provinzialbriefe aus Frankreich. Der Kommunismus in Frankreich. In: *Pester Lloyd* 1875. május 30. 122. sz. melléklet.

hogy ez a francia nemzeti karakternek nagymértékben ellentmond, hiszen majd minden franciában egy kis kapitalista rejtőzik.¹⁸

Nordau számára, aki utazási kedvétől vezérelve bebarangolta egész Európát, volt az utazásban valami kijózanító. A tapasztalat, az átélt dolgok toleranciát indukáltak, a különböző nemzetek jobb megértéséhez vezettek. *Nordau* egyik recenzense szerint¹⁹ útirajzai esetében az országokról és emberekről szóló elmés megfigyelések képezik az alapját a valójában irodalmi erényekkel bíró írásoknak. A recenzens kiemeli, hogy a vándorlás során írt úgymond „tanulmányok” beépülnek mind egy nemzetpszichológiai, mind egy kultúrtörténeti kontextusba. Ez a módszer jellemzi a legjobban szerzőjének írói egyéniségét.

1880 után: Berlin – Bécs – Párizs

1881 januárjában *Nordau* egy irodalmi előadássorozat keretében ismét eljut Berlinbe, ahol barátjánál, az orvos és bakteriológus *Wilhelm Löwenthal*nál (1850-1894)²⁰ szállt meg. Közvetítése révén ismerkedett meg a *Vossische Zeitung* főszerkesztőjével, aki éppen párizsi tudósítót keresett. Hamar megegyeztek, és *Nordau* 1914-ig Berlin legnagyobb hagyományokkal rendelkező és Németország egyik legfontosabb lapjának lesz a párizsi tudósítója. *Nordau* könyvei révén szerezte ugyan vagyonának nagy részét, de a tudósítói állás biztosított számára a következő évtizedekben egy rendszeres havi bevételt.

A tudósítói állás mindenekelőtt egyet jelentett: az állandó jelenlétet, hiszen a tárcaíróval ellentétben naponta számolt be a politikai fejleményekről. A munkaszervezés rendszerességet követelt a tudósítótól: a napilapok reggeli és esti kiadásaihoz igazodva a táviratokat reggel legkésőbb tíz, este pedig hét óráig kellett postára adnia. (1908-tól a telefon könnyebbé tette a napi rutinmunkában.) Ha nem tartózkodott a helyszínen, gondoskodnia kellett megfelelő helyettesítésről, így *Nordau* igencsak Párizshoz volt kötve. Tudósításai név nélkül jelentek meg, de a lapban jelezték (*Paris, eig. Ber.*), hogy a hír ténylegesen az újság tudósítójától, és nem a Wolff-féle távirati irodából származott.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Dr. ADOLF DUX: Vom Kreml zur Alhambra. In: *Pester Lloyd* 1879. december 23. 352. sz. melléklet. A szerző *Nordau* újságírói tevékenységét már 1867 óta figyelemmel kísérte.

²⁰ *Wilhelm Löwenthal* (1850-1894) Galíciából származó zsidó, aki az ott megtapasztalt zsidó-üldözés következtében az orosz zsidók kivándorlása érdekében emelte fel a szavát. 1890-től egyre többször vetette fel egy Argentínában megvalósítandó mezőgazdasági projekt ötletét, amelyet a párizsi báró *Maurice de Hirsch* kezdeményezett és finanszírozott. SCHULTE 1997, 103f.

Az anyag sorsáról a beérkezése után már a berlini szerkesztőség döntött: jogukban állt a szövegen mind tartalmilag, mind formailag változtatni, hiszen az anonimitás miatt az informátort esetleges politikai bonyodalmak miatt kevesebb felelősség terhelte. A tudósító tényleges feladata az információgyűjtés (francia lapokból vagy személyes jelenlét révén), valamint a nyelvi alap „előállítás” volt. *Nordau* tudomásul vette a napi rutint, és próbált minél kevesebb időt szánni a tudósítói feladatokra, hiszen valódi ambíciói az irodalomnak szóltak. Azonban a napi robotot bármennyire is átkozta, mégiscsak ennek révén vált az évtizedek során a francia politika avatott ismerőjévé, sőt még a külföldi tudósítók klubjának elnöki teendőit is ellátta.

Nordau 1895 és 1914 között évente kb. 25 névvel szignált tárcát jelentetett meg a *Neue Freie Presse*-ben. Ezzel biztos helyet mondhatott magáénak nem csak a német nyelvű, hanem az Európa-szerte ismert és mérvadó publicisták között is. És mint ahogy a lap kiadójának, *Eduard Bacher*nek írt levélből kiderül, *Nordau*nak kimondottan fontos volt, hogy nevét nyomtatásban lássa e lap hasábjain. (Ezeket az írásokat azonban anyagilag rosszabbul honorálták, mint a berlini lapnak küldött tudósításokat.) Párizsból küldött írásait egy kulturális tematikájú tárca számára a lehető legjobb helyen, az első 3-4 oldal „vonal alatti” részében közölte a lap. A karrier azonban majdnem kerékbe tört, mivel 1896 novemberében a lap kiadója olvasói tiltakozás nyomán nem volt hajlandó *Nordau* három részes, *Schiller Don Carlos*át kritizáló tárcasorozatát tovább közölni.

A *NFP*-ben közölt tárcák tematikájukban részben a húsz évvel korábban, az *Entartung*-ban kibontott kultúrkritikát viszik tovább: *Nordau* ezekben az írásaiban is kivetíti „elfajulás”-elméletét a legújabb színdarabokra, operákra, regényekre, festőszalonokra, képzőművészeti alkotásokra. Másfelől viszont olyan írásokat is publikál, amelyek színes és változatos képet mutatnak a korabeli párizsi kultúréletről; ír a metropolisz hétköznapijairól, szót ejt a divatról, a nők emancipációjáról, a sport jelentőségéről vagy éppen a kriminalitás emelkedéséről. A *NFP*-ben közölt tárcákkal kapcsolatban meg kell említeni *Nordau* éves világtörténelmi összefoglalóit is, amelyek minden évben megjelentek. Művészetkritikájának statikusságával ellentétben ezekben kíváncsiság és érdeklődés tükröződik a politikai és szociális újítások iránt.

E két nagy nevű lap mellett jelentek meg *Nordautól* tárcák a *North American Review*-ben, a *New York World*-ben, a Rio de Janeiro-i *Gazete de Noticias*-ban, valamint a Buenos Aires-i *La Nacion*-ban is.

Nordau utolsó évei

Az első világháború kitörése *Nordaut* Párizsban érte. Sikertől elhagyta az országot, és Madridig jutott. Közben a külföldi újságírókat egyesítő pári-

zsi szervezet kizárta a soraiból a német és osztrák-magyar kollégákat. *Nordau* ekkor olasz, észak-amerikai és argentin lapoknak írt cikkekből tartotta fenn magát és családját, mivel a vagyonát elkobozták (és ezt a háború után sem kapta vissza). 1916-ban, 35 év után, megszakadt minden kapcsolata a *Vossische Zeitung*gal, noha konkrét felmondását élete végéig nem kapta kézhez. A *Neue Freie Presse* számára azonban 1920-tól ismét írt.